

پژوهشی در کتب رجال امامیه در قرن سوم دکتر منصور پهلوان^(۱)

چکیده

یکی از علوم اسلامی که در سایه قرآن کریم و روایات معصومین (ع) به وجود آمده، علم رجال است که در آن به شناسایی وضعیت راویان اخبار می‌پردازد. طبق شواهد علمی ریشه‌های علم رجال در شیعه، در روایات رجالی امامان علیهم السلام است و به دنبال آن می‌توان نظرات کارشناسان رجالی را در قرن دوم تتبع کرد. قرن سوم کتب و اصول اولیه رجالی در شیعه نمایان می‌شود و قرن چهارم و پنجم به اتکاء همین منابع کتب اربعه رجال به ظهور رسید، لذا شناخت کتب رجالی در قرن سوم اهمیت بسزا دارد. از این کتب - که امروز نیز در دسترس است - کتاب رجال برفی و رجال عقیقی یاد کردنی است.

واژه‌های کلیدی: رجال، فهرست، امامیه، طوسی، نجاشی، کتاب.

مقدمه:

۱- همواره وجود رجال دانشمند و کتب ارزشمند، میزانی برای تمیز جوامع فرهنگی و مترقی از جوامع بی فرهنگ و عقب مانده بوده است. ظهور اسلام و آیات قرآن کریم و احادیث پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در بیان مقام والای دانشمندان

۱- دانشیار دانشکده الهیات دانشگاه تهران - سردبیر فصلنامه تخصصی سفینه.

و همچنین تأکيدات ائمه معصومین علیهم السلام در این باب باعث گردیده که دانشمندان فراوانی در دوره اسلامی ظهور کنند و آثار و تألیفات بیشماری از ایشان بر جای ماند که شرح احوال و معرفی کتابهای ایشان در مجموعه‌هایی بنام کتابهای «الفهرست» یا بعضاً کتابهای رجالی ثبت گردیده در شرایطی دانشی را تحت عنوان علم رجال در گستره فرهنگ و علوم اسلامی به وجود آورد.

۲- پژوهش در متون کهن اسلامی مستلزم شناسایی دقیق کتاب و میزان اعتبار و وثاقت مولف آن است. همچنین در تشخیص احادیث صحاح و ضعاف بایستی به احوالات ایشان در کتب رجال رجوع کرد. می‌توان گفت در بیشتر شاخه‌های علوم اسلامی علی‌الخصوص فقه و حقوق اسلامی، علوم قرآن و حدیث و تاریخ و تمدن اسلامی، شناسایی کتب علم رجال از ضروریات به شمار می‌آید. علی‌الخصوص کتبی که مؤلفین آنها معاصر مترجمین و راویان احادیث بوده‌اند و آشنایی بی‌واسطه و مستقیمی با آنها داشته‌اند.

۳- گرچه در اثر تطاول ایام بسیاری از کتب رجالی پیشینیان، امروزه در دسترس نمی‌باشد. اما برخی از آنها در اختیار صاحبان کتب اصلی رجال مانند کشی و نجاشی و طوسی و ابن شهر آشوب بوده است. چنانکه شیخ طوسی در مقدمه کتابش به تصنیفات پیشینیان خود در این باب اشاره دارد (همو، الفهرست، ۱) و می‌توان از منابع اصلی علم رجال، ویژگی‌های کتب رجال در قرن سوم هجری را استخراج کرد این منابع عبارتند از:

۱-۳ الفهرست، الرجال و اختیار معرفة الرجال، هر سه تألیف ابوجعفر محمد بن حسن طوسی م ۴۶۰.

۴- فهرست اسماء مصنفی الشیعه معروف به رجال نجاشی، تألیف ابوالعباس احمد بن علی نجاشی م ۴۵۰.

۵- معالم العلماء، تألیف محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی م ۵۸۸.

۶- حل الاشکال فی علم الرجال^(۱)، تألیف جمال الدین احمد بن موسی بن طاووس حلی م ۶۷۳.

۷- الرجال، تألیف تقی الدین حسن بن علی بن داود حلی مشهور به رجال ابن داود سال تألیف ۷۰۷.

۸- خلاصة الاقوال، تألیف جمال الدین حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلی م ۷۲۶.

اصل و اساس بودن منابع فوق در جرح و تعدیل مورد پذیرش غیر امامیان نیز می باشد چنانکه تونی در «الوافیه» به منابع فوق و انحصار جرح و تعدیل به توسط آنها تصریح کرده است (المختصر، ۶۱) و ما با استناد به آنها و سایر متون رجالی، کتب رجال شیعه در قرن سوم هجری را معرفی نموده ایم.

تعریف و پیدایش علم رجال

علم رجال در اصطلاح مورخان، علم به احوال بزرگان و دانشمندان است (دهخدا، ۱۰۵۰۰) و در اصطلاح دانشمندان علوم حدیث و فقها، علم به احوال روایان احادیث پیامبر اکرم و ائمه اطهار علیهم السلام را گویند در تعریف این علم گفته اند: «علم یبحث فیه عن احوال الرواة من حیث اتصافهم بشرائط قبول اخبارهم و عدمه» (سبحانی، ۱۱). علمی که در آن از احوال روایان احادیث بحث می شود از حیث آنکه آیا ایشان شرایط پذیرش احادیث را دارا می باشند یا نه؟ شیخ آغا بزرگ تهرانی در تعریف این علم می نویسد: «علم رجال حدیث علمی است که درباره حالات و اوصاف روایان - از آن جهت که به قبول یا عدم پذیرش قولشان ارتباط پیدا

۱- اصل این کتاب امروزه وجود ندارد بلکه باز یافته آن توسط حسن بن زید الدین عاملی (فرزند شهید ثانی) به نام «التحریر الطاووسی» موجود است.

می‌کند - بحث می‌نماید (همو، الذریعه، ۸۰/۱).

اولین کسی که در علم رجال به معنای عام آن رساله‌ای تألیف کرده عبیدالله بن ابی رافع کاتب امیرالمؤمنین علی (ع) است و آنرا «تسمیه من شهد مع امیرالمؤمنین علیه السلام الجمل و الصفین و النهروان من اصحاب رسول الله صلی الله علیه و آله» نام نهاده است. شیخ طوسی این اثر را معرفی کرده و اسناد خود را درنقل آن کتاب ذکر کرده است (همو، الفهرست، ۲۰۲).

پس از ابن ابی رافع، اجلح بن عبدالله بن حجه کندی کوفی متوفای ۱۴۰ یا ۱۴۵ رساله‌ای در رجال تألیف کرده است. شرح حال او در خلاصه تهذیب الکمال آمده است و ابن معین و عجلو او را توثیق کرده‌اند. ابن عدی او را شیعه و مستقیم الحدیث خوانده است (تهرانی، مصفی المقال، ۴۰) نام رساله او «من شهد مع علی بن ابی طالب من اصحاب الرسول (ص)» است. خطیب بغدادی به اسناد خود از غیاث بن ابراهیم از اجلح کندی و از کتاب رجال مذکور نقل می‌کند (همو، ۲۰۳/۱). پس از اجلح، شیخ اقدم ابو مخنف لوط بن یحیی الازدی متوفای ۱۵۱ پیشگام در علم رجال است. وی مورخ، رجالی و نسابه و از اصحاب امام صادق (ع) است و کتابهایی در مغازی و فتوح و اخبار و تراجم و احوال دارد که نجاشی از آنها نام می‌برد و کتابی با عنوان «اخبار آل مخنف» از اوست که شرح احوال جمیع آن خاندان است (همو، ۳۲۰).

علم رجال در قرن سوم هجری

قرن سوم هجری قرن پیدایش و گسترش علم رجال به معنای خاص آن است. در نیمه این قرن، عصر حضور ائمه اطهار علیهم السلام به پایان می‌رسد و بحث و بررسی درباره احادیث منقول از ایشان که نیازمند شناسایی راویان احادیث و رسائل و تصنیفات آنهاست و همچنین تبویب و تدوین اصول اربعه‌اعث گردید

کتابهای ارزشمندی در زمینه فهرست و رجال توسط دانشمندان شیعی تألیف گردد. و این در حالی است که این طایفه از ناحیه مخالفان خود بعضاً متهم بوده‌اند که رجال و تصنیفاتی ندارند (نجاشی، ۳). در زیر معروفترین این دانشمندان و کتابهای رجالی ایشان معرفی شده است:

۱- ابو محمد عبدالله بن جبلة بن حیان بن ابجر کنانی متوفای ۲۱۹ هجری. شیخ طوسی وی را موثق می‌داند و طریق روایت خود را به او نقل می‌کند (همو، فهرست، ۱۸۹) و نجاشی وی را آگاه و فقیه و موثق و مشهور توصیف کرده و می‌گوید از آثار او کتاب الرجال است (همو، ۲۱۶). برخی او را مؤسس علم رجال می‌دانند. حسن صدر گوید اولین کسی که در اسلام کتاب الرجال تألیف کرده عبدالله کنانی متوفای ۲۱۹ است و نه شعبه متوفای ۲۶۰ - چنانکه سیوطی می‌نویسد - و نه واقدی صاحب کتاب طبقات الرواة که در سال ۲۳۰ وفات کرده است (همو، ۲۳۳) عبدالوهاب عبداللطیف استاد سابق الازهر نیز کتاب کنانی در علم رجال شیعه را تعریف کرده و آنرا از کتب معتبر در تعدیل و ترجیح بر شمرده است (همو، ۹۱).

۲- ابوعلی حسن بن محبوب سراد متوفای ۲۲۴، شیخ طوسی گوید او از اصحاب امام رضا علیه السلام و جلیل القدر و موثق بود و از شصت تن از اصحاب امام صادق علیه السلام روایت کرده و از ارکان اربعه در عصر خود به شمار می‌آید (همو، فهرست، ۹۶) حسن بن محبوب یکی از اصحاب اجماع نیز بوده است (طریحی، ۱۷۸) و این دلالت بر جلالت و وثاقت فوق‌العاده وی نزد قاطبة امامیه دارد. او دو کتاب در علم رجال دارد: اول مشیخه که اثری حدیثی و رجالی بوده و بعدها داود بن کوره قمی احادیث آن را برحسب معانی فقه تبویب نمود (نجاشی، به رقم ۴۱۶). و دیگر کتاب معرفة رواة الاخبار که در آن به معرفی راویان اخبار پرداخته است (ابن شهر آشوب، ۳۳).

- ۳- حمید بن زیاد دهقان کوفی متوفای ۳۱۰ از مشایخ محمد بن یعقوب کلینی متوفای ۳۲۹. نجاشی گوید او موثق و آگاه و وجیه بود و کتبی تألیف کرد که از زمره آنها کتاب الرجال و کتاب من روی عن الصادق علیه السلام است. ابوالحسن علی بن حاتم گوید او را در سال ۳۰۶ ملاقات کرده و کتاب الرجال وی را سماع کرده و اجازه نقل آنرا دارد (نجاشی، ۱۳۲) نیز کتابی بنام فهرست دارد و نجاشی به آن کتاب ذیل تراجم عبیدالله بن احمد و علی بن ابی صالح تصریح می‌کند (همان، ۲۳۲ و ۲۵۷).
- ۴- ابومحمد فضل بن شاذان نیشابوری متوفای بین سالهای ۲۵۴ و ۲۶۰. او از اصحاب امام رضا و امام جواد و امام هادی بود و در ایام امام عسکری (ع) وفات کرد. نجاشی گوید او موثق و جلیل القدر و فقیه و متکلم بود (همو، ۳۰۷) ابوعلی در نقل اقوال رجالی فضل بن شاذان در کتابش رمز (فش) را برای وی قرارداده است و علامه حلی اقوال رجالی وی را نقل می‌کند (خلاصة الاقوال، ۲۵۱).
- ۵- سعد بن عبدالله اشعری متوفای ۲۹۹ یا ۳۰۱. او شیخ الطایفه و فقیه امامیه بود و احادیث بسیاری از عامه شنید و در طلب حدیث مسافرت کرد و بسیاری از بزرگان ایشان را ملاقات نمود (الفهرست، ۱۵۲) نجاشی گوید کتابهای او در رجال «مناقب رواة الحديث» و «مثالب رواة الحديث» است (نجاشی، ۱۷۷) و کتابی به نام طبقات الشیعه از اوست که در آن رجال شیعه را طبقه‌بندی کرده است (همان، ۴۰۴ و ۴۳۶) شیخ طوسی گوید: سعد بن عبدالله فهرستی از کتابهایی که روایت کرده نیز تألیف کرده است (همو، الفهرست، ۱۵۳).
- ۶- احمد بن علی علوی عقیقی متوفای ۲۸۰. وی در طبقه کلینی است و علی بن ابراهیم قمی از مشایخ اوست. او مقیم مکه و کثیرالتألیف بوده و از تصنیفات او کتاب تاریخ الرجال است چنانکه نجاشی در رجالش (ص ۸۱) و طوسی در فهرست (ص ۳۴) و ابن شهر آشوب و دیگران گزارش کرده‌اند.
- ۷- ابوالحسن علی بن احمد عقیقی از رجالیان قرن سوم و چهارم است و کتاب

رجالش موسوم به رجال العقیقی تا به امروز موجود است (تهرانی، مصنی المقال، ۲۷۱) علامه در خلاصه از آن فراوان نقل کرده و نجاشی ذیل نام زیاد بن عیسی (ص ۱۷۱) از آن یاد می‌کند طوسی شرح حال مستقلی به وی اختصاص داده و می‌گوید از جمله آثار او کتاب الرجال است (همو، الفهرست، ۲۱۱) ابوعلی متوفای ۱۲۱۶ در کتاب منتهی المقال از رجال عقیقی نقل می‌کند و رمز (عق) را به آن اختصاص داده است.

۸- علی بن حکم نخعی انباری که از شاگردان ابن ابی عمیر است و بسیاری از اصحاب امام صادق (علیه السلام) همچون حسن بن علی بن فضال و عبدالله بن بکیر را ملاقات کرده است (کشی، ۳۵۲) نجاشی او و کتابش را تعریف کرده (همو، ۲۷۴) و شیخ طوسی گفته او ثقة و جلیل القدر است و طریق خود را در روایت کتاب او ذکر می‌کند (همو، فهرست، ۲۲۰) از کتاب علی بن حکم که رجال الشیعه نام دارد صاحب لسان المیزان بعضی از تراجم همچون ترجمه حسان بن ابی عیسی صیقلی را نقل می‌کند (عسقلانی، ۱۸۸/۲).

۹- ابو محمد حسن بن علی بن فضال کوفی متوفای ۲۲۴. وی فطحی مذهب بود پس از آن به امامیه گرایید. نجاشی از او نام برده و کتاب الرجال را در زمره کتب وی بر شمرده و اسناد خود را در نقل آثار او بیان می‌دارد (نجاشی، ۳۶). او از اصحاب امام رضا علیه السلام بود و فرزندش ابوالحسن علی بن حسن بن علی بن فضال نیز موثق و جلیل القدر است.

۱۰- ابوالحسن علی بن حسن بن علی بن فضال، نجاشی در شرح حال وی گوید: او فقیه اصحاب ما در کوفه و موثق و عارف به احادیث بود و خطا و لغزشی نداشت و از ضعفاء نقل نمی‌کرد و در تصانیف او از کتاب الرجال نام می‌برد و طریق خود را در نقل از آن کتاب ذکر می‌کند (نجاشی، ۲۵۷) کسانی که از او روایت می‌کنند ابن زبیر علی بن محمد متوفای ۳۴۸ و ابن عقده احمد بن محمد متوفای ۳۳۳ و

دیگرانند.

۱۱- ابوجعفر احمد بن محمد بن خالد برقی متوفای ۲۷۴ یا ۲۸۰. نجاشی می‌گوید او کوفی و فی نفسه ثقة است، اما از ضعف نیز نقل می‌کند و به مراسیل اعتماد دارد. معروفترین کتاب برقی المحاسن نام دارد که خود مشتمل بر کتب عدیده است. شیخ طوسی و نجاشی کتاب‌های وی را ذکر می‌کنند که از جمله آنها کتاب الطبقات است که در آن اصحاب پیامبر اکرم و ائمه اطهار علیهم السلام را به ترتیب ذکر می‌کند و کتاب دیگر او کتاب الرجال است (نجاشی، ۷۶ و طوسی، فهرست، ۳۷) کتاب الطبقات برقی از قرون گذشته مورد استفاده رجالیان بوده و هم اکنون نیز موجود است. (تهرانی، مصفی المقال، ۴۰۵) هر چند در انتساب این کتاب به احمد بن محمد بن خالد برقی یا پدر او محمد بن خالد یا حتی نوه برقی تردیدهایی وجود دارد (سیحانی).

۱۲- ابوعبدالله محمد بن خالد برقی از اصحاب امام رضا علیه السلام. نجاشی می‌گوید او ادیب و به اخبار و علوم عرب آگاه بود (نجاشی، ۳۳۵) شیخ طوسی نیز طریق روایت خود را به او نقل کرده است (طوسی، فهرست، ۲۹۱) ابن ندیم در ابتدای فصل اخبار فقهاء شیعه ابوعبدالله برقی را نام برده و می‌گوید از جمله کتابهای او کتاب الرجال است که در آن راویان امیر المؤمنین علی علیه السلام را ذکر کرده است (همو، فهرست، ۲۹۱) رجال برقی اخیراً به ضمیمه رجال ابن داود طبع گردیده است (ایروانی، ۳۳۲).

نتیجه:

از این مقاله علاوه بر فوائد استطرادی نتایج اصولی زیر حاصل می‌شود:

- ۱- امامیه در تأسیس و تدوین علم رجال پیشگام بوده است.
- ۲- عبیدالله بن ابی رافع اولین مصنف رجال در معنای عام آن است.

- ۳- عبدالله بن جبلة کنانی متوفای ۲۱۹ اولین مصنف رجال الحديث است.
- ۴- قرن سوم به لحاظ تدوین اصول اربعه‌ای و معرفی مؤلفین آنها و همچنین پایان عصر حضور ائمه اطهار (ع) و تألیف مجامع حدیثی دارای اهمیت ویژه‌ای در پیدایش کتب و اصول رجالی است.
- ۵- کتب رجالی قرن سوم مأخذ کتب اربعه رجالی در قرون چهارم و پنجم بوده است.
- ۶- بعضی از کتب رجال امامیه در قرن سوم همچون رجال برقی و عقیقی امروزه در دسترس است.
- ۷- بعضی از کتب رجال امامیه در قرن سوم، در کتب متأخر رجالی نقل گردیده است.

منابع و مأخذ:

- ۱- ابن داود حلّی، حسن بن داود، الرجال، نجف، ۱۳۹۲ق.
- ۲- ابن عبیدالله، ابوالحسن منتجب الدین، فهرست اسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، تهران، مکتبه المرتضویه، ۱۴۰۴ق.
- ۳- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، معالم العلماء، نجف، ۱۹۶۱م.
- ۴- ابن الغضائری، احمد بن حسین بن عبیدالله، الرجال، تحقیق حسینی جلالی، دارالحديث، قم، ۱۴۲۲.
- ۵- ابن الندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، تحقیق رضا تجدد، بی‌جا، بی‌تا.
- ۶- اردبیلی، محمد بن علی، جامع الرواة، ناشر دارالاضواء، بیروت ۱۹۸۳م.
- ۷- ایروانی، باقر، القواعد الرجالیه، منشورات سعید بن جبیر، قم، ۱۴۱۷ق.
- ۸- حائری، ابوعلی، منتهی المقال، مؤسسه آل البيت، قم، ۱۴۱۶ق.
- ۹- حلّی، حسن بن یوسف بن علی، الرجال، نجف ۱۹۶۱م.
- ۱۰- خطیب بغدادی، احمد بن علی، تاریخ بغداد، بیروت، دارالکتب العلمیه، بی‌تا.

- ۱۱- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۲ش.
- ۱۲- سبحانی، جعفر، کلیات فی علم الرجال، مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۴۱۰ق.
- ۱۳- صدر، سید حسن، تأسیس الشيعة لعلوم الاسلام، انتشارات علمی، بی جا، بی تا.
- ۱۴- طریحی، فخرالدین، جامع المقال فيما يتعلق باحوال الحديث و الرجال، تحقیق محمد کاظم طریحی، انتشارات جعفری تبریزی، تهران ۱۳۷۴ق.
- ۱۵- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، الرجال، نجف ۱۹۶۱م.
- ۱۶- همو، الفهرست، افسست از روی چاپ اسپرنگر، دانشگاه مشهد، ۱۳۵۱ش.
- ۱۷- طهرانی، آقا بزرگ، الذریعة الى تصانیف الشيعة، دارالاضواء، بیروت، ۱۴۰۳ق.
- ۱۸- همو، مصنفی المقال فی مصنفی علم الرجال، تصحیح احمد منزوی، تهران، ۱۹۵۹م.
- ۱۹- عبداللطیف، عبدالوهاب، المختصر فی علم رجال الاثر، قاهره، ۱۹۶۶م.
- ۲۰- عسقلانی، احمد بن علی بن حجر، تهذیب التهذیب، حیدرآباد، ۱۳۲۵ق.
- ۲۱- همو، لسان المیزان، حیدرآباد، ۱۳۲۵ق.
- ۲۲- کشی، ابو عمر محمد بن عمر بن عبدالعزیز، اختیار معرفة الرجال، ناشر علی محلاتی حائری، بمبئی، ۱۳۱۷ق.
- ۲۳- نجاشی، احمد بن علی، الرجال، تحقیق سید موسی شبیری زنجانی، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۷ق.